

Illyés Gyula

Lent és fönt

Nem vált be az eligazítás, amit Berlinben kaptunk Péri Lászlótól, a maista szobrásztól (és szavalóművésztől), hogy Verdunban aranyat lehet keresni a hullaásással. Az Amerikai Hős Exhumáló Vállalatok – három is volt a városban – irodáik előterébe nem engedték be a csoportosuló jelentkezőket. A föld visszavágta a csákányt, szünetelt az „aranyásás”. Az utcán toporogtunk, csapkodtuk a karunkat egy ideig az így is sorbaállt tömegben; de ráadásul a hó is megeredt.

Szálláshelyünk fedele alá se kíváncsoztunk. Az idegen munkások számára egy összelőtt kaszárnyában rendeztek be herberget, tömegalvóhelyet. Az épület külső falai épen álltak, a belseje kapott a tetőn át telitalálatot, leszakítva minden emeletet, lépcsőházat. Deszkából ácsoltak a termek alá padozatot, gerendából létraszerű följárókat.

Az irodában – előzékenységből vagy tán valami házirend szerint bennünket a „magyar kollégák” szobájába osztottak be. Őket kerestük mi is, még Péri tanácsaként. „Régi elvtársak, őszinték lehettek velük.”

Imre úgy kezdte velük a szót, ahogy Périrel abbahagyta, már bemutatkozásul vitára készen, a művészet helyes fölfogásában is. Az „elvtársak” úgy is régiek voltak, hogy öregek. Nem a katonai temetőben dolgoztak, hanem üzemből. Nem, oda reménytelen a bejutás nem szakmunkásoknak. Négyen voltak, két egykori vörös katona, két magán – azaz gazdasági emigráns. A bécsi tengődések után az osztrák szakszervezet révén szaporították azok számát, akik akkor magyar kétkeziek is világgá szóródtak.

Közösben főztek, jókora lábasban paprikás krumplit, a tágas terem tulsó falán. Nem intettek maguk közé, ahogy a hazai illat reméltette – már-már okkal velünk.

A vékony katonai ágypokróc nem ilyen széljáratos hálóterembe készült. Fáztam, noha csak nagyjából vetkőztem le, s a téli kabátot is magamra terítettem. Hogy egy kanálnyi meleg ételre sem kaptunk kínálást, ráadást is adott az éhséghez. Fügött az ajtón egy birkairhás bekecs is. Nem kértem el.

Nem másnap s harmadnap este sem.

Imre minden szavával rontott a kapcsolatunkon. Meg sem említette, hogy a mi idejutásunkban is volt valami része a szakszervezeteknek: az útiköltség felét a világszövetség berlini fiókja utalta ki.

„Nem borultunk gyászba”, napközben legalább. Hogy ritkább-sűrűbb állomásokkal jutunk el Párisba: eleve tudtuk; már Bécsben fölkészültünk rá, amikor a szöges bakancsokat beszereztük. Biztattam Imrét, ne sajnáljuk a pazarlást, vágassa európaira a Pest óta valóságos fekete glóriává nőtt göndör fűrtjeit, vagy vegyünk valami ócska sapkát rá. Hordozta a hóesésben is, kihívóan: Dumas-ra hasonlított.

Vége kinyomoztuk a romok közt a szakszervezeti hálózatnak azt a – háború után itt épp csak életre tapogatózó – ágát, melyről Péri beszélt. Egy sok vést látott kis bisztró hátsó helyiségében egy lengyel és spanyol működtette (délutánonként) sűrű, de olyan fagyos cigarettafüstben, hogy a lehelet is füstnek látszott.

Imre hajzata és föllépése itt nem keltett bizalmatlanságot. Megbámulták francia tudásunkat, az övékével mindenképpen vetekedett.

Ők tudtak munkahelyet számunkra. Mégpedig olyat, ami nem csupán a keresetre, vagyis a magunk hasznára lehet alkalmas.

Itt az olvadás, a talaj fölszáradása után is sok a jelentkező az amerikaiaknak a franciákénál jobb órabérére. Még a 17-es nagy ütközetek során a nyugati közös hadvezetőség az egyik közeli völgyben csak gázzal tudta megállítani a német támadást. A hosszúkás völgybe azonban akkor kellett leereszteni a gázt, amikor a betört német ék még a mélyben harcolt a nyugatiakkal. A terv sikerült, egész ezredek pusztultak ott, két óra leforgása alatt. Az innen valók külön temetőbe földelték a maguk halottait. Az exhumáló társaságok rengeteget reméltek ennek föltárásától, mert a megfelelően kiemelt csontvázakkal még üzérkedés folyt, annyira hiányoztak a szállításra alkalmas hullák. A tengeren túli kereseteket a kapott személy-, azaz termetleírás szerint elégitették ki, tüzetesebb válogatás nélkül, végül már csak a csontvázak centiméterezése szerint. A vállalatok előkészítették az ásatást, gyűjtötték a munkást. Mostanában derült ki, hogy ebben a temetőben alig van amerikai. A fölládozott ezredek franciák voltak. Azért van itt most annyi nép.

De innen nem is nagyon messze az Orne vidéki bányák minden fölvevő irodáján kint a tábla: segédbányászt keresünk. Épp a napokban jött vissza valaki (beteg) Auboué-ból. Elég leverő hírekkel. Aki a föld alá lemegy, az ott is csaknem mind idegen, spanyol, lengyel, olasz, orosz, balkáni. Sajnos, fegyelmezetlenek, szervezetlenek, a bennszülöttek minden bérmozgalmát letörik, mármint letöretik velük a bányaigazgatóságok. Megvan hát ellenük a franciák utálata. Másképp, mint gyalázkodva szóba se állnak velük. Azok meg a franciákkal már csak azért sem, mert hisz franciául sem tudnak.

– És mi hogy beszéljünk velük?

– Idegenek vagytok ti is. Mutogatással, fejcsóválással fölbreszthettek bennük, ha úgy fordul, egy kis emberséget, munkástudatot.

Útitáskamba még Berlinben is benyomtam egy-két könyvet, korabeli verseket, a Bécsben szerettek mellé. Hazuról csak azt a hártypapírra nyomott, tenyérmű Károli Bibliát hozatta el velem a kordivat, amelyet még Hidas hagyott rám pesti könyvei szétszotogatasakor. Most már én is úton. Utolsó lapjaira beírtam hol tintával, ha hozzájutottam, hol tintaceruzával a dátumot, hogy a magyar határ elhagyása után hova mikor érkeztem.

Auboué vasútállomásán 1921. január -én szálltunk ki, vállunkon ki-ki fűzből font útikosarával.*

*

A fölvevő irodában majdnem megfélekedtünk a verduni lengyel utasításáról, hogy titkoljuk el a francia nyelvtudásunkat: azt a keveset is, amit franciául tudunk. A vasúti jegypénztárak ablakához hasonló nyílásba elsőnek Imre dugta be félig a fejét. Húztam egyet a gallérrján, a szerepelhetnék lendületében már a kezdő mondatra olyan volt, hogy szalonban is elhangzottatott volna. Nous venons d'arriver... A kis ablak keretébe csak arca fért be, hajkoszorúja nem. Az idegen útlevele eloszlatta a kedvetlen tisztviselő gyanúját; gépiesen rántotta maga elé útlevelet, rögtön a vízumot nézte, átugorva a foglalkozás rovatát. Kitértette a sárga kartonlapot: belépő

a bánya területére. Egy másik papírlapra utcanévet, házszámot firkantott, majd karját kinyújtva pusztán mozdulatokkal magyarázta, hogy balra, aztán föl (emelkedésre) és ismét balra.

A darab meredek volt, az út letiport hava síkos, de külön helyre sem érkezhettünk.

Rögtön a meleg konyha, a kávészag. Valódi babkávét; már a gőzével tisztított és vidámított.

Imre – még az utasításhoz híven – tagolva-akadozva olvasta a papírlapot:

– Monsieur Th. Joyeux.

– Maman! – kiáltotta a mennyezet fele a kifőtt kávét már kanállal kavarázó nő anélkül, hogy felénk fordult volna.

A termésköböl épült, ütött-kopott, be sem vakolt ház emeletes volt. A létrászerűen meredek falépcsőn anyánk korabeli, tehát negyven egynéhány éves asszony jött le kényelmesen, közömbösen; mint aki pusztán a *maman* hangsúlyozásából megértette, mi dolga lesz.

Belülről a ház rácáfol a külső lomposágára. Tisztább volt és még tágasabb, nagyobbak bizonyult.

Magán-szálloda volt, olyan értelemben, hogy nyilván nem szállodának volt bejelentve. Az emeleten cellaszerűen öt szoba sorakozott, közülük kettő csak deszkafallal elválasztva a szomszédjától.

A takarító s kiszolgáló személyzet maga a család volt. Ők a földszintet lakták. A terjedelmes konyha volt a nappalijuk s ebédlőjük. De itt ültették le a hosszú, a megmozdíthatatlanul nehéz tölgyfa-asztalhoz azokat a lakókat, akiknek étkezésre is futotta, folyamatosan vagy esetenként. A konyha fali polcán sorakozó boros palackok és tömény szeszes üvegek tarka címkéjükkel s különleges dugóikkal hirdették, hogy nem ingyenes kínálgatásra kelletik magukat.

A ház mozgató lelke Marthe asszony volt. A ház agya és távolról is irányító szelleme Joyeur úr. Napközben a bányatelepen dolgozott, már valamiféle előmunkásként. Ott dolgozott a két fiú is, a később megismert Pierre és Justin. Az anya itthoni keze-lába a még növendéklány Germaine.

Ez a különös, de mégsem ritkaságszámba-menő szálloda – voltaképpen egy emeletnyi albérletre szánt bútorozott szoba – a futó bányamunkások számára alakította ki működését. A futót úgy is lehet érteni, országfutó, azaz világfutó. A négy szoba hét lakója mind más-más nyelvet beszélt, de egy sem a franciát. A falu fölött magányosan álló háznál följebb is ugyancsak lehetett ilyen vállalkozás: jártak föl arra még arabok is.

Imre etióp hajzatára nem csodálkoztak rá a háziak.

Ahogy átadtuk a lakcímes cédulát, majd Marthe asszony begörbített ujjintésére a sárga fölvételi lapot, máris törölte számunkra a nagy asztal egyik sarkát a vékony mellkasú, szőke leány; fejletlenségét még valami betegség is okozhatta; sápadt arcában a szokatlanul nagy, kék szem felnőttesen sugárzott, a tág nyári egék kékségével.

És máris előttünk gőzölgött – fületlen, széles szájú cserép bögrékben – az imént csak álomszerűen illatozó kávé! Melletük két-két alsókar hosszúságú zsömlekenyér, vajjal bélelve.

A szobára várni kellett. Nem sokáig. Anya és lánya szinte futva szedte lábát a falépcsőn. Aztán közvetlenül fejünk fölött annak a négy talpnak a gyors egér-neszezése. Szüette, korom-feketítette gerendák tartották a még feketébb deszkamennyezetet.

Tenyérbe söpörtük, száánkba ráztuk az isteni – a frissen sült – francia kenyér morzsáit is.

A nők már lent is voltak. Madame Joyeux fölfelé libbentett ujjal jelezte, hogy elfoglalhatjuk a szobánkat. Kézelbeszéddel magyarázta el, hogy a lépcsőtől a második, balra.

Vonultunk föl a kosarunkkal. Úgy fölfelé, mint egy kis mennyei magosba. Kezünket dörzsöltük ott fönt, ahogy összenéztünk. Helyben, végre. Ez igen!

Nagy találmánynak minősítettük, hogy a szoba padozatát nyilván a lenti mennyezet deszkáira szerkesztették: a konyha melege holmi központi fűtésekként hatott. Kipróbáltuk a lehelettel, lent is, aztán kint is, ahogy kinyitottuk a különös működésű – nem kettős – ablakot.

De azért – a kirakodás után – mentünk le rögtön, szétnézni, milyen tágabban is a környezet, ahova a véletlen vetett.

A hegyvidéki bányavárosok – a bányaközségek meg kiváltképp – környéke mint a magaslati üdülőtelepeké: fenyvesek és végtelen ég. A földalatti fojtott lég és szünetlen dörömbölés vaksötét világával szemben mintha a természet ezt akarná nyújtani az érem másik oldala gyanánt, ezt a csupazöld vadregényit.

Ahogy az imént a szobában, olyan elégedettséggel, egymásnak gratuláló elismeréssel tekintettünk össze Imrével itt fönt a telepet kerülő országúton is. Az arcstorzó szél, a tél zordsága nem kisebbitette a táj szépségét. A forró kávé visszaadta izmainknak is az ifjú vállalkozó kedvet. Olyanféleképpen léptünk ki a szabadba, akár a túlfűtött luxus-szállodák sportsmanjei.

A falu nem volt nagy. Innen felülről jól meg lehetett látni, mi volt az ősi Auboué és mi az a rész, amelyet már a bánya hívott életre. Az előbbi közepén a régi zömök templom, az utóbbi szélén az annál háromszorta is magasabb acél torony, a fölvonó akna szerkezete, dereka táján olyan széles vastérséggel, mint az Eiffel-torony első plateau-ja. Ide szaladtak föl a csillék, s ömlesztették tartalmukat a mélyben mozgó vagonok számára.

Láttunk, nagy távolságban, még egy ilyen hatalmas vasalkotmányt. Aztán még egyet.

Felső-Belgiumtól le Elzászig óriási gyöngynyáklánc szemeiként sorakoztak ezek a bányatelepek, a bányatársaságok még hajdani tervei szerint. A régi falu házai még a paraszt porták stílusát, egyéni elhelyezkedését őrizték; a bányatársulat típusházai nyílegyenesen sorakoztak, mintegy a talajra hasalva a lapos, az egyformán poros-kormos tetőikkel.

Mindketten olvastuk a *Germinal*-t, még otthon, középiskolás éveinkben.

Nem titkolhattuk: a vizgák előestéjének villamos izgalma dolgozott mindkettőnkben. Más-más pólussal s telítettséggel.

Imre ezúttal is élményszüretre készült, a legkülönbre eddigi utunkon. Micsoda színpadképeket, jeleneteket, talán drámai összeütközéseket tehet majd át ebből a hiteles milióból megírandó darabjaiba. Egész témákat talán!

Erről beszélt, a kutya friss mozdulataival rázva le a hajáról a megolvadt hópelyheket.

Engem az is szorongatott: hogyan vizsgázom Imre előtt. Annyit heveskedtem pesti együtteseinkben a testi munkának már-már felsőbbrendűségéről, mert még elme-tisztító hatásáról is. A kérdés határáig. Bírni fogom-e a tényleges próbát?

Vegyült ünnepiesség is izgalomunkba. A francia proletariátus legkeményebb fainak százas tömegeivel lesz testközeeli találkozásunk holnap a föld alatt. Zola hőseivel, 1871 barikád-építőinek gyermekeivel.

Nyitva akartuk lelteni még a postahivatalt, lementünk a faluba. Bélyeget vettünk. Hírt adni az otthoniaknak, hogy merre járunk – megint új országrészben –, erre a kérkedhetnékre az utolsó garasunkat is rászántuk volna. S most végre olyan címet is adhattunk, ahova a hazai levél is elér bennünket.

Az helyiség kellemesen volt fűtve. Meghitten – ismerősen – kattogott a kis Morse-gép. Sárgaréz korongja úgy ontotta a vékony papírszalagot, akár Babay bácsi pipafüstös kuckójában Cecén.

A nem barátságatlan hivatalnok feje fölött a falipolcon a helységnévtárak és a vastos telefonkönyvek közt megpillantottam a franciák nagy értelmező szótárát, a teljes Larousse-t. Megkérdeztem, föllapozhatnám-e benne a bányára vonatkozó sorokat. Ültében fordult hátra, nyúlt föl a testes kötetért s tette elém. Megmondva – s ujjal mutatva, ő is –, hogy ott a közelében olvassam. Meg akartam tanulni

a szakkifejezéseket, a szerszámok, a munkamódok nevét.

A *mine* vezérszó alatt jócskán volt szöveg. Nem kevés a bányászat veszélyeiről, a máig alig megfékezett bányalégről, arról a szinte pokolból ki-kitörő vihederről, melyről Jókai oly háthidegítő leírást remekel a *Fekete gyémántokban*. Nem azonosítottam minden szót: szerencsére voltak rajzos ábrák, olyanféle oktató képek, akár az iskolás könyvekben. Nem állhattam meg, hogy az egyikhez oda ne intsem Imrét; írta volt máris végehosszatlan episztoláját a Vörösmarty utcába.

A bányász felvonót ábrázolta a kép. A ketrecszerű alkotmányban nyolc bányász áll. Az első sorban egy 15–16 éves körüli fiú és egy olyan fiúcska, aki a többinek jóformán csak a derekáig ér. Kezében ennek is Davy-lámpa. Tehát bányászodni ereszkedik le ő is.

Dickens jótékony hatására az európai köztudat a gyermekmunkát a szégyellnivalóknak abba a kategóriájába tette, ahová a rabszolgakereskedelmet. Serdületlen kiskorúakat a bányába küldeni – a kegyes női egyletek és a színes hírlapi riportok nyomán már törvény is tiltotta, nyilván megnyugtatóan. Legalábbis elterelve a figyelmet, hogy ilyesmi még századunkban is megeshet.

Ez a durva ellenbizonyíték a legtudományosabb s egyben legnépszerűbb – világtekintélyű – francia enciklopédia finom papírosán úgy hatott, mint főúri ebédlő csöndjében egy személyzeti gyomorkorgás.

A postahivatalnok kíváncsi volt, mit találtunk olyan nevetni valót egy száraz szótárban. Felé fordítottam a könyvet. Megmutattam a képet. Ha lehetséges, szívesen odamutatnám az olvasó elé is. Megtalálható a 105. lapon.

A postahivatalnok fejébe nyomban beleszikkasztott, mi izzik abban a rajzban. „Gyilkosok!” – mondta. S bólintgatott utána. Hogy ez az igazság. Így van ez ma is, itt is.

Fölbátorodtam, búcsúzólul kezet nyújtottam neki.

Szálláshelyünkön, a barátságos konyhában egy állban-nyakban jól megesztergált fiatal – de nálunk négy-öt évvel mégis idősebb – embert találtunk. Némán, vadócan jártatta tekintetét a padozat s a mennyezet közt. Forgács-göndörödésű és színű fűrtjeiről akkor vette le a németes (vagy szemellenzós) sapkáját, amikor Marthe asszony figyelmeztette, azt is ujjal. Nyelvtudás dolgában nem lehetett ő sem jól eleresztve.

De rakta is vissza a sapkáját. Ment ki. Miután kettőnket is végigmért, lesajnálóbban, mint a falakat.

Megjött a házigazda.

Bányászként – bányász előmunkásként – lépett be, de elég volt ködmenét levetnie, fölakasztania, s máris úgy fordult körbe, kezelt le nekünk, mint szállodás: üzemező vezető patron.

Tudott már rólunk. Nyilván az ő kedvéért küldött épp ide bennünket a felvevő iroda embere.

Erőt kellett vennünk magunkon, hogy betartsuk az utasítást: ne áruljuk el, hogy tudunk franciául.

Imre – ha nem szólalt is meg – élénken bólogatott. Én megadóan tettettem a butát.

Nem került nagy fáradságunkba. A spanyol, az olasz s a legtöbb szláv nyelv nem ismeri az *ö* és *ü* hangot; helyettük *o*-t és *u*-t ejt. Házigazdánk kialakított magának egy képzeletbeli szóejtést az idegenek számára. Elhagyta az *ö*-t és *ü*-t; elhagyta az igék ragozását is. Nyelvtanában minden ige *ni*-re végződött. S mindezt erélyesen, főleg, ha ismételnie kellett valamit.

Akár holnap munkába állhatunk. – Van bányászruhánk? Nincs? Az sem akadály. Akad itt a háznál, kölcsönbe – mondta, fölmérve termetünket.

Közben bejött, aki az imént kiment, a forgács-fűrtű. Becsukta maga mögött az ajtót, de megállt a küszöbön. Szélességben majdnem betöltötte az ajtókeretet, mert mellet düllesztett, kihúzta magát.

Óriás lett volna, ha a lába is együtt működik a többi taggal. Két keze így csaknem a térdéig leért. De mégsem majomszerűen, mert hisz fiatal volt s fehér bőrű, kék szemű.

A gazda ráförmedt, a maga nemzetközi nyelvén:

– Mondtam, nincs szoba! És nem is lesz.

Az aránytalan vállú felénk libbentette a kezét.

– Nekik van, és mindenki másnak lehet, de neked sohasem.

Újabb haragos pillantás. Maga mögé nyújtott kézzel fordított a gombra járó kilincsen s hátrált ki a sötétbe.

– Várj! – kiáltott Joyeux úr. – Reggel azért bezörgethetsz. Leviszed magaddal ezt a két fiút a galérie-ba. Addigra már én rendelkezem. Mehetsz, Ivan – mondta szelidebben. De épp oly határozottan kiteszkolva a küszöbön ismét megrekedt fiatalembert.

– Ezzel majd megértitek egymást, fordult aztán felénk.

Megjött az egyik Joyeux fiú is. Épp oly gyorsan változott át ő meg bányászból fölszolgáló pincérré. A húgával együtt mintegy négykezes játszva lerakták, megterítették a nagy asztalt. Vacsoravendégek szállingóztak, szólanul ezek is. Sipkát, kabátot fogásra akasztva a helyüket tudó háziállatok cammogásával telepedtek az asztal más-más pontjaira s húzták maguk alá a széket.

Kapták maguk alá a teli tányér jól gőzölgő kenyérlevest. Mi meg mentünk föl a szobánkba.

*

Az 1916-os iszonyatosan véres, de ide s oda egyformán eredménytelen összecsapások után a francia hadvezetőség kozákokat vonultatott végig Páris dísz-sugarútján. Hosszúpipák kozákokat, összeszorultan menetelő cserkesz-zubbonyos gyalogosokat. Ebből is, abból is néhány ezredet; tengeren, hadihajón hozták őket, lelki erősítésül. A lövészárkokig katonazenekar és velük marsoló-ügető főtisztek kísérték őket. Ilyan fölkészülettel – csoda-várón – dobaván harcba, sokan estek fogságba. Csaknem mind Donyec-vidéki bányászok, ekkor derült ki. A németek rögtön fejtsre küldték őket; vetekedtek a legjobb német vajúrokkal. A fegyverszünet után vissza Franciaországba kaptak irányítást. S ígéretet, majd lehetőséget a hazatérésre, ha beállnak a szovjet ellen expedíálendő hadakba.

A mi Ivánunkat nem Ivánnak hívták, hanem Oszipnak. A német köszén-csákányozók között ragadt rá annyi német szó, hogy megértse azok magyarozatát, milyen célra utaztatná most őt a felsőbb had-, azaz világezeret.

Hogy vele egymást emberhez méltóan megértsük, ehhez ugyan a német tudásunk csak a mutogatás pótlásául volt elegendő, de nyelvünket mégis megoldotta.

S tán nem kell annyit alakoskodnunk.

Nem kellett. Iván valószínű tolmácsunk lett, már másnap hajnaltól fogva. Fölrántott zsillipként áradt belőle a szó. Egyre frissebben keverte a németet az oroszral. Ha az sem volt eredményes, az ukránnal, a tatárral; vagy épp azzal a kaukázusival, ami ott a távoli szülőföldjén a fülébe ragadt.

S én – megértettem. S Imre is megértette.

Persze, hogy nem pusztán a szótári megfelelők segítik fogaskerek-forgásba két egymásra figyelő ember elméjét. Lelkületét. A mimika? A szemvillanás? A hangok megiramása, megtorpanása? Másnap este már világosan megértettem Iván szótárilag alig-alig fölismeret szavaiból azt is, hogy nem miránk nehezelt ő, amiért nem költözhetett be a mi szobánkba. S hogy miért nem akarja őt Joyeux

úr a házában sem látni. Holott, ha valakitől nem kell óvni a lányát, hát éppen tőle nem kell. Mert hisz a dolog úgy kezdődött s úgy is folytatódik, hogy nem ő akarja Germaine-t látni, hanem Germaine őt. Mégpedig oltalmat keresve nála mindazok ellen, akik még őrá is, az épp iskolát hagyott lányra is...

Elképzelhettem, minek vannak kitéve bizony még a gyereklányok is a vad idegenből szerszámra idecsődült, asszonytalanságában erdei állattá züllött férfi között.

De nem kanyarodok előre azzal, ami a napok sorrendjében úgylis előkerül.

*

Beszálltunk, benyomakodtunk a harminczemélyes acélketrecbe, szorosan, mint a kéve. Csupa sovány, kávé- és rumszagú férfi. Ránkcsattant a vastagfonatú rácsajtó: „Vigyázz! Indul!” Mintha torkon vágtak volna, zengő bádoglappal: ez volt a zuhanás. Hány száz méter?

A következő fémes csattanás: már lent is voltunk.

Elsőként sodródtunk ki Imrével az acélkalitkából, s én megálltam. Több száz méterre leszek a föld alatt, odafönt tegnap is, ma itt hajnalban is emóció nélkül képzeltem el, s most mégis – Iván fogott kézen, hogy továbblépjek.

Föl kellett dolgoznom, hogy itt vagyok több száz méterre a föld alatt.

Nem a félelmet kellett megemésztenem az agyammal. Azt a képtelenséget, hogy micsoda földtömeg van a fejem fölött, milyen tömegű tengerek!

Ki kellett kapcsolnom a képzeletemet olyan formán, mint egy mozigépet.

Nyüzsgő, sürgő, fékcsikorgató, több utcát összetorkollató, rosszul világított külvárosi tér, olyan volt különben vagyis otthonian köznapin az a hely, ahol körütekinttem.

Vitt bennünket Iván sietve az egyik mellékutcaiba. Sínek közt botladoztunk, Imre meg én; ő, Iván teljes hosszában kirakta a lépést. Hogy nyomában maradjunk, azért csetlettünk-botlottunk.

Jobbról-balról már csattogott a csákány a barlangszerű üregekben.

Kimelegedtünk, mire a tárnához értünk, ahol Iván dolgozott. Derékig vetkőzött, ingét is lehúzta. Intett nekünk is, hogy bele hát.

Ebben a pillanatban ég-föld összedőlt, mert akkorát dördült.

Kialudtak a lámpák.

– A falhoz! A falhoz! – kiabálták távolabb.

A fal mellett is pergett le a törmelék.

Tudtam, mi az, ha robban a bányalég, a széndioxid.

Ez azonban nem szénbánya volt, hanem vasbánya.

A robbanás, a tőlünk alig ötven méterre az a dördülés szándékos robbantás volt; az ércfejtés szükséges bevezetője.

Ehhez készülődött a mi együttesünk is, mihelyt kigyúltak a lámpák.

Öten voltunk. Köztünk csak egy igazi bányász: mesterségbeli *mineur*. Mesterségbeli tudásra neki sem volt szüksége sokra. Legfeljebb óvatosságra. Apróka, patkányfürgeségű és nyakcsavarású öreg volt; olyan szürkésfekete, mintha születése óta itt élt volna a bányában. Jövet mi is itt találtuk.

Már illesztette a kövek hasadékába az öles acélrugóját. Villanyra járt.

Mi közben hánytuk a tegnapról maradt ércet a csillébe. A síneken álló, kerek csille is magas volt; a lapát meg, mint egy jó étvágyú szakácsné fekeke. A munka közönséges napszamos dolognak látszott. Félóra múlva derült ki, hogy tartósan művelve kellett volna nevelni ehhez is annyi különleges izmot s elsajátítani annyi fogást, mint tán az alpinisztikához sem.

Az aknász, Gioppo olasz volt. Negyedik napszamos társunk szintén olasz. Megtanulhattam volna olaszul, ha nem szardíniaiak. Gioppo a földijét szólította segítségül. Harsogva adta ki a szapora olasz utasításait, és az épp úgy felelt neki.

Egy hangjukat sem értettem.

Aztán ismét dörrenés, vaksötét.

Ez már távolabbi robbantás volt.

Mihelyt a csille megtelt, Iván üreset hozott. Újabb üreset, mikor az előbbit is telehánytuk. Hányta jóformán ő, mert mi egyre kevesebb anyagot csúszattunk az önmagában is nehéz – egyre nehezebb – lapátra.

Imre hajzata nem egyezett ezzel a munkával, de ő tartotta magát; mint annyiszor, a dühe éltette. Meg-megrázta, most igazán oroszlánian a sötét sörényét. Röpült a szemcsés por, a közetdarabka és velük a verejték.

Az igazibb próba az volt, hogy a félhomályban nem látott. Föl kellett kantározni a szemüvegét. Feketével folyták be az izzadság cseppek. Szikrázó szemmel törölte magát.

Iván rábízta a következő csille kikormányzását.

A következő csilléhez engem intett oda. Csak az első főbb útvonalig tolhattam. Kisebb vonatnyi hosszú csillesor állt ott liliputi mozdony mögött.

Külön személyzete volt ennek. Villámgyorsan kapták el tőlem a csillét, s akasztották a vonatocska végére. Itt minden darabra fizettek, sőt percre.

Imre elég soká elmaradt a maga csilléjével. Én még tovább. Iván nem szólt most sem. Verte csákánnyal, vasékkal, nagykalapáccsal apróbbra a mozdíthatatlan darabokat.

Közben Gioppo elkészült a fűrésszel. Földije, Lorenzo elszaladt robbantó mesterért. Kikotorták, kifúvatták a több méteres lukat, piros hosszúkás hüvelyben nyomták be az ekrazitot. Jobbról-balról őrszem állt a hozzám vezető tárnában.

Végre fújhattunk egyet.

Kivonultunk a magunk külön barlangjából, el addig, ahol a főút derékszögbe hajlik. Itt telepedtünk le körben, egymás mellé rakva a lámpásokat, hogy nagyobb legyen a fény.

Mint katonák a táborúznál. Mint pásztorok az éjszakában.

Ez volt jó alkalom a tulajdonképpeni reggelire is, a hideg casse-oroute-ra. A francia bányász-étrend akkoriban ez volt: otthon, szinte még a mosakodás tartozékaként jó félliter forró kávé, ami egyben kézmelegítő s ujj-kigémbertő a fületlen, félgömbszerű talpas cserépcseszében; a hófehér, a kebel-tapintású *bol*-ban; aztán már a munkahelyen ennek früstökszámba menő folytatása oly bőségesen, hogy elcsitítsa a gyomrot egészen a műszak végéig, a kora esti vacsoráig; az igazi odatelepedéshez az asztalhoz; amelyen akkor már szinte előírászerűen követte egymást a tányérszintig mert főzelék a beletördelt csontszáraz kenyérral, a hús a mindig berántatlan föltéttel, a saláta, télen is, a sajt és természetesen a legalább egy liter olcsó – kevés szeszartalmú – vörösbor, meg mindehhez épp oly természetesen a friss-ropogtatású fehér kenyér itt is szabad fogyasztásra, a bennszülöttek vasalt szavával: á

la discrétion, amelyet az ágról szakadt idegen elsőként tanul meg, és úgy is értelmezhet, hogy amennyi beléd fér, de úgy is, hogy csak módjával, mert szemmel tartanak.

A lábunkhoz rakott lámpák fénykörében kirakta ki-ki a vászon oldaltarisznyáját. Vaj, sajt, hentesáru lapult a hosszában kettészelt kenyérfajta, a *fantaisie* félkarnyi darabjaiban. Került elő itt is vörösbor, félliternyi, azaz megannyi *chopine*, hogy ez se maradjon ki a népismei szótárból.

Engem a bakancsom foglalkoztatott. Alig vártam, hogy levethessem. Megnézhessem, kitapogathassam, mit tehetek vele.

Első fölhúzáskor minden lábbeli szorít. Ne adjunk a kereskedő szavára, főleg ne használt áruk boltjában, hogy viselés közben a láb megtalálja a helyét, kitágítja minden irányban a cipőt. Oldalt és kéregben igen, az orrnál soha. Még kevésbé olyan bőr esetén, mint amilyenből ez az én, különben igen tetszetős alakú bakancsom készült, még hadi célra.

Eljöttünk, kapkodó elrohantunk, behörpöltünk Imrével mi is egy-egy adag – nem túl erős – feketét azokból a jó sima, anyaián meleg *bo*/okból.

De számunkra még nem függött a konyha fogasán olyan fél vállra való vászon tarisznya – olyan alkalmas *besace* –, amilyenekből most ez az – itt a sötétség közepette mesésen gyors – terülj asztalkám kikerekedett.

Imre bökött oldalba: vegyem el, amit egy kéz felém nyújtott; nem tudtam, kinek a keze; az arcok már a fénybura fölött sötétlettek.

Lehúztam a harisnyát is, lábam elkéült nagyujját békítettem. Gépiesen tettem számba a falatot, s majd még egyet, s tulajdonképpen gyomromban éledt csak meg a hála, s annak sugallatára fejeződött ki a köszönet egy-egy főhajtásban a homályban maradt adakozók irányában. A tanácsokat hallgattam, hogy próbálkozzak eredményes – a bőr előzetes benedvesítése után alkalmazandó – sámfázással.

Ahogy kiértettem Iván egy-két német szavából.

Fölrobbant a töltet a mi aknabarlangunkban is.

Hordónagyságú darabokban hevert az ércök egymás hegyén-hátán, jó méternyi távolságban.

Még nem léphettünk be. Gioppo acélsisakot nyomott a fejébe. Óvatosan, háttal a falhoz lapult, bökölte hosszú vasszigonyát a mennyezetbe: hulljon, ami még lekívánkozik.

Most derült ki, miért áldhattuk, hogy ebbe a fejtőcsoportba kerültünk.

A legjobban kereső bandáknak is az élén járt.

Minél hamarabb, minél több csillét megtölteni, ez volt minden együttes célja, ez alakította ki az összedolgozást. Eszerint folyt a bérezés.

Cirkuszi erő-mutatványosok lépnek úgy a porondra, ahogy a tömzsi Iván kivált közülünk s fogott hozzá, amiben már ugyancsak meglehetett a gyakorlata.

Akkorára verni szét a tömböket, hogy lapáttal hanyhassuk a csillébe: idővesztés, pénzvesztés tehát. Iván kinézte, mit tud rögtön két kézzel fölemelni úgy, hogy hajthassa is.

Döngött a csille, ahogy vállmagasságból belezuhintotta.

Csak azt daraboltuk szét, aminek a fölragadásáról már a szemmérték azt mondta: ez sok.

És rendeztük keze alá, amit vállalt. És csákányoztuk szét, amit mi magunk sem tudtunk egészben a csillébe erőszakolni.

Ezután jött csak a lapátolás.

Amíg nem lett törmelék-től is tiszta a barlang. Majdnem olyan tiszta, mint a templomok mellék-oltárai közt a sziklakápolna, amely a lourdes-i csodahelyet ábrázolja. De még ezelőtt is Gioppo megindította már a villanyfúróját.

A barlangban itt nem Szűz Mária alakja lebegett. Hanem a remélt kereset.

Így telt el az első hét.

Csak néztük, mit söpörtünk be szombatn már előlegül a pénztár márványáról, Joyeux úr készséges közbenjárására. Ott állt velünk a pénz átvételekor is.

Nemcsak közös szavak nem kellene ahhoz, hogy megértse egymást bensőleg, azaz lényegében két (vagy több) ember; de még a hangok és az arc meg a karok mozdulatai is háttérbe szorulhatnak.

Első találkozásunk perceiben Iván (azaz valójában Oszip Fedorovics Balabanoc, ahogy az orosz-francia katonakönyvében egyszer kisilabizáltam) a gyűlölet vasvilla-fényeit lövellte felénk; pusztán azzal kiszűrt volna bennünket a szobából, melyre ő pályázott, már hónapok óta! Egy hét múltán holmi elbitangolt, de kíméletre, sőt fejsimogatásra érdemes kutyákként kezelt bennünket. Noha szót (vagy érzés-hordó hangot) azon közben sem vetett felénk.

Csak olyasféle, némán, nemegyszer ingerülten közölt utasításokat és (hatáskörébe eső) rendelkezéseket, hogy átengedte nekünk a csille-tolást, a törmelék-összekaparást, a vasék illesztgetést. Míg ő maga a mázsás tömböket emelgette, vagy a hosszúnyelű nagy kalapáccsal verte azokba – nem mindennapi szemmértékről tanúskodva – a vasékeket. Megigazította Imre lötyögő csákányát. Kitanított, hol kell a lapátokat alkalmasan megfogni a bal, s hol a jobb kézzel. Elmerengő fejszóválással kísérte meg-megújuló küzdelmemet a bakancsaim megkezesítése végett.

Casse-croute-ot az első keserves nap után már mi is kaptunk, én egy agyon-foltozott s nem bor-, hanem pálinkaszagú vászontarisznyában.

*

Hogy két emberi lény közt rokonérés teremődjék, ahhoz semmi nyelvismeret nem szükséges. Közös szó-, illetve hangértés sem kell több, mint akár az állati lények közt.

A mogorva Iván nem árult el különösebb értelmi képességet. Hányt-vetett sorsától azt kapta páncél gyanánt, hogy gondjaival, de még vágyaival is magába forduljon, magába kopjék és gömbölyödjék, ahogy a kavics a hegyi zuhogók hosszán. Olyan kavics, ami szikra-képes, vagyis hogy a vágyak kövesedett állapotban őriznek ósrétegi izzást, az csak jóval később derült ki.

A melegséget, ami belőlünk, kettőnkből feléje áradt, hamarosan fölfogta. Alig másként, mint a jó ösztönű állat. Ám, hogy az a melegség milyen minőségű s forrású, arról sem ösztöne, sem tudata semmit nem közölt vele. Arról mi magunk sem ejthettünk előtte célzást sem.

Az orosz forradalomnak még második szakaszát, a bolsevistát is a XIX. századi nagy orosz regényíró furdette jó ideig dicsfényben Nyugat-Európának még a polgársága előtt is. Hát még a mi fiatal szemünkben.

Ismertem a cirill betűket. Le tudtam másolni Tolsztoj nevét azon mód, ahogy egyik könyvében a képe aláírásaként láttam. Az egyik *casse-croute* végén leírtam egy papírszeletre és Iván elé nyújtottam.

Az a szó, hogy tolsztoj, oroszul kövéret jelent. Iván kisilabizálta a betűimet, s kérdő tekintetemre nem tudta, mit válaszoljon. Nevetve, értetlenül mutogatta, hogy sem ő, sem mi nem vagyunk kövérek.

De megéreztem valamit abból a rokon érzésből, amely az orosz regény mesterművein keresztül íme órá is melegeget bocsátott.

Rázta Imre egyre ingerültebb kutyafejrázással a verejtéket a homlokáról. S egyre ingerültebben dolgozott. Ő már ilyen volt: az akadály csak növelte a – munkakedvét? A dühét – a munkára? A munka ellen, hogy legyőzze. Magába mélyedve csapkodott. Ha néha rámpillantott, abban a kutya haraphatnékja villant; a kutya fogvicsorítása, a befolyt szemüvegén át.

Nem maradhattam mögötte. Igazából neki dolgoztam; miatta álltam a próbát. Ropogott fogam alatt a kőzetpor, a verejtékcseppek meg-megiramodtak az én orromon is, pici vízesés módjára törtek volna ajkaim közé, de a pesti vitákban Imre a velem szemben álló táborhoz tartozott. Tétéleimre a testi munka erkölcsi elsődlegességéről mért azok nyilvános agyoncséplése után is egy-egy pót-ütést, még magánbuzgalomból is, kettes kóborlásaink alatt. Kommentálgattam némán magamban, hogy szellemi akaraterő milyen iramú teljesítményre bír még olyan intellektuel alkatot is, mint a barátomé. Csaknem megfélemedkezve arról, hogy magamnak is ugyancsak meg kellett feszítenem akaraterőmet, hogy semmibe vegyem izmaim és derékcsigolyáim jalkiáltásait, hogy ne csapjam oda a csákányt.

Iván meg lehetett elégedve velünk. A műszak végén az ő kezébe nyomták a cédulát, hogy hány csille volt a közös teljesítményünk. Bólintott, mosolygott. Imre vállára vert, noha én estem volna inkább a keze – a tányérnagy tenyere alá.

*

De ahogy felzörgött velünk a lift, fönt a napvilágon úgy lement Iván arcáról a mosoly, mintha a lenti sötét tartozéka lett volna.

Kint a telep-kapunál kezét nyújtott nekünk. De aztán némi homlokráncolás után – mintha csak az tanácsolta volna neki – velünk tartott.

*

Szállásadónk, Joyeux úr voltaképpen azért nem akarta Ivánt befogadni a házába, mert más kapcsolatba nem akarta befogadni.

A csákány meg lapát kezelői tegezték egymást. Tegeztek bennünket a francia munkairányítók is. De nekik az előbbiekről az úr megszólítás járt; a monsieur, akkor is, amikor harmadik személyben beszéltek róluk a távollétükben.

Iván nem tartott velünk a Joyeux-házig. Már a sarkon elvált tőlünk, megpillantván Joyeux urat a háza kapujában. Nem akarta ingerelni, nyilván.

Igy is az ingerültség levegője fogadott bennünket a házban. De nem Joyeux úr, hanem a lánya fújta ki magából mérget, ahogy belül kerültünk az ajtón. Még pedig ránk adta ki, a hirtelen türelmetlenségében.

– És Ivánt mért nem hoztátok magatokkal, a földiteket?

– Nincs szoba! – hallgattatta volna el lányát Joyeux úr.

– Attól még itt vacsorázhat! – emelte vékony hangját az apjái fölé a kis semmi-testű lány. – Igen itt vacsorázhat. Fizet úgy, mint más. Én szorítok helyet a tányérjának a többi közt.

Nem tettek féket a nyelvükre, abban a hiszemben, hogy úgy sem értjük. Igyekeztünk nem több kapiskálás jelét mutatni, mint amennyivel kutyák kísérik a gazdáik veszekvését.

– Végigcalfakodhatod az egész telepet kint a házon kívül, de azt én is megnézem, kit veszel itt bent magad mellé az ágyba, az asztalnál, a kannánál!

Joyeux úr másféle férfit szánt lánya mellé: akár férjül, akár szeretőül. Olyat, aki az ő üzleti terveibe is beleillik. Legszívesebben valami pincér-fajtát. Semmiképpen sem tehát bányászt. Még kevésbé olyan medvemorgásút, mint Iván, akinek a beszéde is csak medvedünnögés volt.

*

A háború alatt a simontornyai pusztán is dolgoztak orosz hadifoglyok. Hétközben kint a határ távoli tagjain, egy-egy szál szomorú népfőlkelő s épp oly ódivatúan egy szál ódivatú puska vigyázata alatt. A vasárnapot hálóhelyükön, az idénymunkásokhoz hasonlóan a hatalmas ököristállóban töltötték. A délelőttöt tisztálkodással, a délutánt dalolással, dobozfaragással. Mi gyerekek szabadon közénk vegyülhettünk. Mi voltunk a postásai, a küldönceik. Levelezniök csak a parancsnokság útján (azaz cenzúráján) át volt szabad; de mehesztettek nekik levelet a postaládába is. Bevásárlóiuk pedig úgy voltunk, hogy előzően földerítettük számukra, mit is kaphatnak még a boltokban azért a kevés pénzért, amihez a napszámért s faragványaikért jutottak. Ragadt ránk persze néhány orosz szó is.

*

Laktak franciák is a házban. Ezek havonta fizettek a szobáért, a kosztért: megállapodott, megbízhatóbb lakókként. Joyeux úr velük rangosította a hoteljét, ütötte csaknem szabályos szállodává. Szemben a csupa jött-ment népséget nyüzsgető tömeg-odúval.

Ott időztek ezek vacsora után is a konyhai nagy asztalnál. Szájkendő nagyságú bárszonyterítő hozott eléjük Joyeux úr, azon keverték, arról osztották szét a kártyát. Pénzbe játszottak, de kockázat nélkül. Aki a sok forduló után kihúzta végül a bankot, mindenkinek fizetett.

Főlhallatszott a vitájuk.

*

A hazug franciául: *menteur*.

Imre nyelvtelhetségnek bizonyult már Berlinben. Mint a jókerekű malom bármilyen hegy patakját, szája a francia szavakat is úgy forgatta, öntötte volna, ha nem fegyelmezi magát, leginkább az én könyöktaszígitásaimra.

De azt, hogy a szavaknak a nyelvtani jelentésén kívül érzelmi tartalmuk is van, Imre fűgén forgó nyelve még alig fogta s hasznosította.

Kellő ajak-mozdulattal a *menteur* azt is jelenti: Ugyan! Mit nem beszél! Ne mondja!

Joyeux úrnak esze ágában sem volt Imre becsületébe taposni, amikor először Imre szemébe mondta, hogy *menteur*.

De Imre föl pattant.

* a szerző visszaemlékezése pontatlan; Auboué-ba 1922 elején érkeztek.